

František Zich: Sociologický výzkum
Svoboda, Praha 1976, 269 s.

Poslední období vývoje československé metodologie lze charakterizovat snahou hlouběji se zabývat základními metodologickými pojmy a základními metodologickými principy a problémy. To se dotýká otázek vlastního smyslu sociologického výzkumu, vztahu teoretické a empirické složky sociologického bádání, hledisek získávání dat — měření, typů znaků a dalších momentů. F. Zich v souhrnné monografii předkládá pokus o syntézu celé dosažené úrovně práce široké metodologické fronty.

Kniha zachycuje tři aspekty časového vývoje. Do minulosti se ohlíží tím, že shrnuje a synteticky uzavírá určitou etapu vývoje metodologického myšlení, přítomnost je reflektována vlastními vědeckými výsledky autora, které představují původní řešení a originální přístupy, a budoucnost je nastíněna především podnětností a otevíráním nových problémů.

Z různých možností koncepce metodologické publikace zvolil F. Zich velice široký pohled celkového monografického zpracování problematiky sociologického výzkumu a jeho přehledné utřídění. Cílem je „přispět v mezích možností jedné publikace k objasnění některých otázek marxistického sociologického výzkumu“ (s. 7). Tato opatrná formulace, která je pochopitelně na místě, má varovat čtenáře před očekáváním, že kniha řeší všechny problémy a odpovídá na všechny otázky, které soudobý stav marxistického sociologického výzkumu formuluje, a jejichž odpovědi musí naše sociologická metodologie hledat. F. Zich se zaměřuje na některé závažné momenty a nejdůležitější pojmy, přičemž však se snaží podat přehled co nejširší a nejobsahlější. To se mu daří: čtenář má před sebou široký pohled na sociologický výzkum, z něhož vystupují podrobně zpracované nejdůležitější aspekty.

Silnou stránkou Zichovy práce je pokus, a to většinou úspěšný, o propojení různých metodologických hladin, charakterizaci jejich vazeb a vzájemných kontextů, o vybudování metodologického zázemí jednotlivých metod a technik a o jejich zařazení do širšího obecnějšího kontextu a vzájemných souvislostí.

Celkový přístup vychází z pojetí konkrétní sociologie. Konkrétní sociologie může existovat a důsledně plnit své funkce — především v prakticko-politické oblasti — jen tehdy, je-li rozvíjena v intencích marxistické meto-

dologie (s. 9). Musí být ovšem napojena na teoretickou sociologii, která je součástí historického materialismu. Autor odmítá názor, který proklamuje sociologii jako úzce empirickou vědu, jako nástroj sběru dat o sociálních jevech. „...pro smysluplné a efektivní poznání má naopak základní význam teoretická fáze výzkumu, v níž je prováděn rozbor dosavadních znalostí problému, jeho identifikace i operativní vymezení základních pojmů“ (s. 9). Metodologie je tedy chápána v determinaci marxistickým světonázorem, marxistickou filozofií a metodologií vědy.

Kniha je uspořádána do pěti dále podrobněji členěných kapitol, které mají logickou vazbu a postupují od problematiky vymezení předmětu až po způsoby zpracování dat.

První kapitola, *Pojetí marxistické sociologie*, vychází především ze stručného, ale velmi výstižného nástinu historie sociologie a charakteristiky hlavních směrů, především těch, které měly zásadní vliv na metodologický vývoj buržoazní sociologie, a charakterizuje i vybrané současné západní teoretiky. Jsou zde fundovaně vloženy základy marxistické sociologie a proveden rozbor některých prací klasiků předznamenávajících důležitost sociologického výzkumu a diskusi vztahu mezi sociologií a historickým materialismem. Úroveň a hodnota této kapitoly je nesporná.

Kapitola druhá, *Metodologické otázky sociologického výzkumu*, se zabývá metodologií na obecné úrovni. Jsou zde analyzovány pojmy sociální jev jako předmět sociologického výzkumu, vztah předmětu a metody, vztah teorie a empirie, operacionalizace, hypotéza, měření, fakt, proměnná a znak. Autor tyto pojmy rozebírá dialekticky, vymezuje je z hlediska širokých souvislostí, ale zároveň neztrácí ze zřetele praktické cíle vymezení, tj. hledisko konkrétní praxe sociologických výzkumníků.

Jednotlivé pasáže vycházejí z marxistické literatury, ze známých monografií i posledních časopiseckých prací. Tak například část o měření představuje shrnutí obsáhlé diskuse, která proběhla na stránkách *Sociologického časopisu*, její zhodnocení a autorovo vlastní rozvinutí. Velice různorodě chápáný pojem měření je tu prezentován v ucelené podobě, vytvářející dobrý základ pro další práci v této problematice. Domnívám se, že obecně je zvolený přístup vhodný a že autorova prezentace je jakýmsi syntetickým vyvrcholením zmíněné diskuse.

F. Zich měl k dispozici pouze rozsah jedné knihy pro velmi širokou tematiku. Z toho

důvodu nemohl rozvinout nebo musel vynechat i některá poměrně důležitá témata. Tato objektivní nutnost pravděpodobně způsobila, že nebyla podrobně zhodnocena kvalita měření a jednotlivých aspektů, které kvalita měření zahrnuje a které ji charakterizují.

Ve fundovaném rozboru vztahu teorie a empirie provedeném v různých rovinách obecnosti se autor podle očekávání zaměřuje především na rovinu sociologického výzkumu a na funkce teorie a empirie ve výzkumném procesu. Logicky dochází k pojmu hypotéza a velmi zdařile rozebírá jeho funkci ve výzkumu a především jeho roli ve vztahu teoretické a empirické složky poznání. Rozlišení různých typů hypotéz na a) východiskové, b) pracovní, c) statistické je velice důležité a prakticky významné. Velice často totiž výzkumníci formulují hypotézy jen proto, že se to očekává (patří to k pravidlům práce) a později si jich vlastně ani nevšimnou. Jiní pak chápou hypotézy jako statistické, tj. přímo ověřitelné statistickými postupy (statistické testování hypotéz).

Toto dobře zpracované téma zaslouží několik poznámek:

a) *Východisková hypotéza* (lze uvažovat o vhodnosti termínu – snad by bylo přesnější označení teoretická hypotéza, neboť není východiskem, ale již odvozeným a důkladně teoreticky zpracovaným systémem výroků) reprezentuje vlastně shrnutí teoretických i empirických poznatků, které o daném tématu v dané době jsou k dispozici, a představuje vlastní teoretické zpracování těchto poznatků výzkumníkem: zahrnuje již i jeho názor a apriorní vysvětlení různých inkonzistentních momentů i různých zatím nevysvětlených problémů. Tento krok je základní pro budování projektu, neboť z něho plyne celý metodologický přístup k empirickému terénu.

b) *Pracovní hypotézy* pak jsou operacionalizací teoretických hypotéz, tj. převedením záměrů do empiricky ověřitelných výroků. Pracovní hypotézy ovšem jsou hypotézy sociologické, i když ve vztahu k teorii znamenají většinou značné zjednodušení. Jsou formulovány v sociologickém jazyce, takže například časté slovo „korelace“ tu neznamená Pearsonův korelační koeficient, ale vztah dvou či více proměnných. Tato úroveň je již nutně svázána s krokem operacionalizace proměnných, který jde souběžně.

c) *Statistické hypotézy* jsou matematickou operacionalizací pracovních hypotéz; každá pracovní hypotéza je reprezentována jedním či několika souběžnými matematickými modely, z nichž pak plyne statistická technika a způsob jak rozhodnout, zda hypotéza platí či neplatí.

Návaznost a vazba těchto úrovní určuje, jak mohou být teoretické záměry a východiska adekvátně převedeny do empirického zkoumání a samozřejmě i naopak. Těsnost vazby pak umožňuje převod statistických závěrů do roviny pracovních hypotéz. A u kaž-

dé pracovní hypotézy můžeme hodnotit její platnost na základě výsledků statistického rozhodování o statistických hypotézách, které pracovní hypotézy reprezentují. Přechod k hodnocení teoretických hypotéz pak závisí na stupni adekvátnosti převodu teorie do pracovních podmíněných výroků. Rozhodování o přijetí hypotézy závisí na konzistenci všech výsledků testování. Pochopení těchto zásad poměrně složitého procesu a jeho úspěšná aplikace přímo determinuje úspěšnost výzkumu, měřenou vztahem k cíli.

To co F. Zich v kapitole o metodologii píše, můžeme, až na drobné detaily, přijmout bez výhrad a považovat jeho závěry za soubor metodologických zásad. Je škoda, že autor chtěl pokrýt sociologický výzkum tak široce, a že se nevěnoval především, ne-li výlučně, tak potřebné metodologické úrovni, jak je prezentována v druhé kapitole. Tak například v části o hypotézách nebyl analyzován a vyřešen problém částečné inkonzistence hypotéz pracovních či statistických a odraz této skutečnosti na vyšší hladině uvažování. Dále je zajímavá například otázka, kdy vzniká teorie z empiricky ověřeného systému hypotéz, jaká je legitimnost obměny teorie. S tím souvisí i problém relativnosti hypotéz v rámci jednoho obecného teoretického přístupu. Je také nutné řešit problematiku empirické zákonitosti a teoretického zákona, sílu empirické evidence pro přijetí hypotézy a především otázku, co to vlastně znamená přijmout hypotézu, jaký je rozdíl mezi přijetím hypotézy v základním a aplikovaném výzkumu atd.

Velice důležité je základní rozlišení typu výzkumu podle toho, zda si klade otázku a chce na ni odpovědět, tj. explorační typ výzkumu, nebo zda chce ověřit konzistentní systém (či systémy) hypotéz o nějaké realitě, o sociálním jevu. Tyto dva přístupy se nutně liší celkovým myšlenkovým stylem, který se promítá jak do metodologie plánování sběru dat, tak do způsobu hodnocení získaných údajů, má svůj odraz jak v použití statistických metod, tak v typech závěrů. Podle mého názoru není přesné tvrzení autorovo, že hypotéza vzniká jako odpověď na formulovanou otázku (s. 102). Typ výzkumné otázky ovšem určuje, může-li otázka být zodpovězena ověřováním hypotéz či explorační.

Některé výroky o dílčích problémech nejsou v práci přesně formulovány a čtenář s nimi nemusí souhlasit. Tak je tomu například u výroku, že nulová statistická hypotéza předpokládá neexistenci souvislostí (s. 108). Při hlubším pohledu na možnosti statistiky bychom přišli na to, že mnoho statistických testů prověřuje hypotézy zcela jiného charakteru. Také výrok „...smyslem testovacího postupu je ověření platnosti této nulové hypotézy...“ není charakteristický a platí jen v rámci určitých obecných statistických přístupů, které v sociologickém výzkumu mají prozatím velmi malou aplikabilitu.

Explorativní inference je podstatně neurčitější a její vztah k budování teoretických po-

znatků také podstatně vážnější. Dobře formulovaný systém hypotéz může vyvrátit nějakou dílčí teorii, kterou ověřujeme. Výsledky explorativních metod, například seskupování, musí být opakovány, máme-li na jejich základě formulovat teoretické závěry. Zpravidla na základě explorační formulujeme hypotézy, jež v dalším nezávislém šetření vlastně ověřujeme.

Problém vztahu verifikace hypotéz a explorační v sociologickém výzkumu je podle mého názoru jedním z hlavních právě v dnešní době rozvoje možností manipulace s daty na samočinných počítačích a za pomoci jednoduché ovladatelné programových systémů. Statistika se těmito problémy zabývá, nejsou to však problémy statistiky jako vědy, ale především problémy věd meritorních. Statistika dává instrument, používání instrumentu je v kompetenci věd ostatních.

S tím je spjata i otázka postupné formulování hypotéz závisle v řetězci, tj. vlastně jiná forma explorační. Přijetí či odmítnutí jedné hypotézy vede k formulování detailnějších hypotéz nebo k jinému pohledu na problém. Tomuto postupu se zřejmě nevyhneme, je však otázkou — dosud nevyřešenou a bohužel též neřešenou — do jaké míry je správný.

Kapitola třetí, *Techniky zjišťování dat*, se zabývá konkrétními nástroji zjišťování dat v sociologii. Nejprve posuzuje tři základní techniky získávání sociologických informací: pozorování, rozhovor a dotazník. Paralelně je zmíněna též anketa, jejíž vyčlenění však dle mého názoru vybočuje z konceptuálního rámce. Anketa je de facto formou dotazníku a liší se od něho způsobem administrace (jak je jinde v textu knihy též uvedeno).

Jednotlivé techniky jsou vždy klasifikovány podle typů, které se ve výzkumné praxi nejčastěji vyskytují. Tak u pozorování je to zúčastněné pozorování (utajené nebo neutajené), nebo nezúčastněné pozorování. Krajní typy jsou obvykle uváděny proto, aby mohly být určeny rozdílnosti výhodnosti, resp. nevýhodnosti jejich aplikace. V praxi ovšem se čisté typy technik málokdy vyskytují nebo je skutečně nasazení techniky obtížně klasifikovatelné. Pod záhlavím techniky pozorování najdeme také studium písemných pramenů, obsahovou analýzu a interakční metodu.

Technika rozhovoru je nejdříve rozebírána obecně, dále je uváděna role tazatele, role dotazovaného, role otázky, typologie otázek a nakonec i druhy rozhovoru a jeho průběh. Technika dotazníku a anketa jsou probrány poměrně stručně.

Kapitola má velice široký záběr a těžko zde nalezneme nějaký podstatný chybějící aspekt, pokud jde o jednotlivé techniky. Jinou možností, podle mého názoru výhodnější, je klasifikovat techniky sběru dat z hlediska komunikační situace, která při akci samé nastává. Domnívám se, že tento přístup dává možnost odvodit stejně přehledně a přitom úplněji soustavu praktických pravidel pro vý-

zkumnou terénní práci, předpokládá ovšem zcela jiný pohled. Zároveň dává také možnost hodnotit kombinaci různých technik a určovat vhodnost jejich nasazení vzhledem k danému cíli. To je však hypotéza neverifikovaná praxí.

Čtvrtá kapitola, *Výběr objektů zkoumání*, je dalším logickým krokem v popisu sociologického výzkumu a jeho základních podmínek a kroků v jeho provedení. Základním pojmem, který tvoří rámec kapitoly, je reprezentativnost. F. Zich dělí výběrové postupy na reprezentativní, kvazireprezentativní a nereprezentativní a přehledně popisuje jejich různé typy. Tato část knihy je relativně velice stručná — cílem tu není podat praktický návod, jak výběrová šetření dělat, ale popsat základní souvislosti výběru jednotek, aby čtenář pochopil smysl jednotlivých postupů a podstatu jejich nasazení. To se projevuje například u autorova využití vzorce stanovení velikosti výběrového souboru (s. 194). Uvedený vzorec (běžně ve statistických učebnicích předkládaný čtenářům) nemá význam praktický, protože platí jen pro jeden znak, a to u sociologického výzkumu nepadá v úvahu; odhad velikosti souboru je záležitostí podstatně složitější. Jeho význam je teoretický, autor na něm ukazuje, čím je rozhodnutí o velikosti souboru ovlivňováno — apriorně zvolenou chybou, pravděpodobnostní hladinou, na níž chceme zobecňovat, rozptylem znaku v populaci.

Ve složitějších úvahách zahrnujících více znaků tato hlediska zůstávají zachována, i když jejich matematická formulace je podstatně složitější. Tímto využitím vzorce autor naznačuje čtenáři podstatu rozhodovacích kritérií. Obdobně by mohly být využity vzorce pro optimální rozklad populace na oblasti a pro optimální proporce rozmístění zvolené výběrové velikosti v oblastech; pomocí vzorců pro odhad výběrové chyby můžeme posoudit metodologickou vhodnost nasazení jednotlivých typů výběrových uspořádání, resp. jejich kombinací ze statistického hlediska.

Překlad vzorců do jazyka metodologie je vlastně zpětnou vazbou, neboť postupy statistiky vznikají abstrakcí a zobecňováním praktických zkušeností a požadavků.

Pod kvazireprezentativní výběry řadí F. Zich výběr kvótní, výběr typů a samovýběr. Kvótní výběr je hodnocen velice stručně, autor mu nepřikládá velkou váhu mezi výzkumnými výběrovými postupy. Výběr typů, nevztahujeme-li jej k jednotlivcům, ale k situacím, skupinám, organizačním celkům apod., je základní metodou komparačního přístupu a základem experimentálního uspořádání, které samo o sobě je s touto metodou velice těsně spjata.

Přechod mezi jednotlivými typy výběrů je velice relativní a nejednoznačný, jak je vidět například z experimentálního uspořádání, výběru typů apod. Reprezentativnost sama je relativní pojem, je to vztah výběrového a základního souboru, vztah konkrétních zkouma-

ných jednotek a cílové populace. Proto určení reprezentativnosti a charakteristika postupu podle ní je obtížná. Obzvláště obtížné je určení reprezentativnosti (jak autor uvádí na s. 208) u malých výběrových souborů.

Z vlastní výzkumné praxe znám případy, kdy soubor o 274 (!) lidech byl reprezentativní pro velkou skupinu obyvatelstva (asi 30% dospělého obyvatelstva ČR), ale naopak i případ, kdy 1500 osob vůbec nerepresentovalo malou a relativně homogenní část obyvatel Prahy.

Rozhodnutí o reprezentativnosti souboru je výsledkem velmi podrobné analýzy dat a současně i dostupných komparací výsledků různých šetření. Autor velmi správně podtrhuje fakt, že reprezentativnost malého souboru „...záleží na způsobu výběru jednotek a na dosavadním stupni znalostí o základní populaci...“ (s. 208).

Poslední, pátou kapitolou je *Zpracování empirických dat sociologického výzkumu*. I zde je zachován styl autora a jeho záměr popsat co nejširší zázemí výzkumných akcí a zároveň každou součást uvádět v širších a obecnějších kontextech. Obsah kapitoly je uspořádán podle jednotlivých etap, které zpracování empirických dat předpokládá. Začíná tříděním, popisem souboru pomocí jedno- a dvourozměrných distribucí, uvedením nejzákladnějších statistických měr; pokračuje dvojrozměrným rozložením a zjišťováním statistických souvislostí. Následuje krátká pasáž o používání samočinných počítačů. Kapitolu i knihu uzavírá oddíl *Závěrečná zpráva o výzkumu*. F. Zich se nezabývá složitějšími statistickými technikami a metodami; pouze je uvádí a odkazuje na příslušnou časopiseckou i knižní literaturu.

Tato kapitola uvádí stručně řadu pojmů a charakteristik a poskytuje tak základní přehled. Je poznamenána tiskovými chybami ve vzorcích (K na s. 237, x_i na s. 240, r_{yx} na s. 241). To je starou bolestí našich textů. Úroveň matematického tisku v sociologických textech je velice nízká – a autor je tu většinou bezmocný.

Oddíl o zpracování dat na samočinných počítačích je zajímavý spíše vzhledem k metodě znaménkového schématu než jako ukázka výstupu z počítače. Rychlost vývoje v tomto směru je tak vysoká, že program, jehož ukázku autor uvádí, představuje jen malý výsek možností a jen malou část našich požadavků.

Pasáž o závěrečných zprávách by také zasloužila daleko širší rozbor, a to především (jak to dělá autor v některých svých dalších pracích) se zaměřením na aplikabilitu výsledků, na vztah výzkumníka a zadavatele, na cíl zprávy, na příjemce a jeho zájmy, na návaznost výzkumných prací apod.

Zichova kniha je monografie o výzkumu s velmi širokým obsahovým záběrem a hlubokou analýzou vybraných témat. Uzavírá jednu etapu práce československé metodologie, shrnuje ji a podstatně k této práci přispívá. Zá-

roveň otevírá řadu nových problémů, provokuje k jejich formulaci a ke hledání řešení.

F. Zich vyplnil mezeru v naší sociologické literatuře posledních let. Jeho monografie bude sloužit výzkumníkům, specialistům na metodologii i studentům. Není to učebnice: některé partie jsou pro studenty příliš obtížné, chybí tu cvičení a výklad není orientován na výuku. Knihu však v pedagogickém procesu bude možno použít.

Každá kapitola knihy představuje samostatné téma, které by zasloužilo knižní zpracování. *Sociologický výzkum* by se měl stát základem pro další podrobnější a úplnější práci s tímto zaměřením: a) metodologická problematika výzkumu (na obecné úrovni druhé kapitoly); b) učebnice technik sběru dat s praktickými návody; c) metody praxe výběrových šetření v plné šíři i hloubce; d) učebnice statistiky zahrnující základní postupy analýzy sociologických dat.

Jan Řehák

J. Varholík – F. Coňk: *Dělnické pokolení*

Praha, Mladá fronta 1976, 152 s.

V životě mladého člověka má zvláštní význam ten okamžik, kdy se začíná zapojovat do společenského pracovního procesu. Vstup do aktivní výrobní činnosti je provázen vznikem nových práv a povinností vůči společnosti, nových povahových znaků a rysů, změnou stanovisek a hierarchie hodnot, názorů a vztahů ke kolektivu a posléze odborných dovedností a životních plánů. Zvláště je to patrné u dělnické mládeže, která začíná velmi brzy svou profesionální dráhu.

Tématu dělnické mládeže je u nás na stránkách sociologických a filozofických prací věnována poměrně malá pozornost. Tento nedostatek do jisté míry odstraňuje publikace J. Varholíka a F. Coňka, *Dělnické pokolení*. Svým obsahem navazuje na předchozí práci (O. Čmolík, J. Varholík, *Pokolení*. MF, Praha 1974), jež se zabývala mladou generací převážně v obecně metodologické rovině. V nové publikaci věnují autoři pozornost některým vybraným otázkám a problémům týkajícím se socialistického formování dělnické mládeže.

V úvodní kapitole oba autoři zdůvodňují, proč je nutné věnovat otázkám dělnické mládeže, kterou považují za významnou součást dělnické třídy, pozornost. Vzhledem k historické a vedoucí úloze dělnické třídy není možné se zabývat dělnickou mládeží izolovaně, ale pouze v souvislosti s celou třídou.

Druhá kapitola má název *Dělnická třída a současnost*. Její první část je věnována rozboru sociálně třídní struktury naší společnosti jako důležitému východisku pro zkoumání mladé generace. Autoři chápou strukturu jako komplex různých druhů struktury, z nichž každý předpokládá určité dělení společnosti na skupiny a vzájemné vztahy. Z tohoto hle-